

ՀԻՆ ՀՈՅՈՑ ՏԵՂԻՈՑ ԱՆՈՒՆԵՐԸ ՀԱՏԱԾ Բ.

Հայաստանի հին բնակչութիւնը:

Եթէ իրաւամբ ընդունելու ըլլանք որ Հայերը մարական պետութեան ասոնները Հայաստան գաղթած են, ապէ ինքնին կը հետեւի ինչ որ ինչ երկրին նախկին բնակչութիւնն ու բնակչութեան լեզուն ոչ-հայկական էին, Թէ այս այսպէս է, կը ցուցնեն խաղտեական սեպագրութիւնը: Ըստ այսմ՝ խաղտեական եւ ասորեականայ բնեւագրութեանց մէջ աւանդած տեղւոյ անուններն ալ ոչ-հայկական էին եւ չեն կրնար հայ լեզուի օգնութեամբք մկնուիլ: Ուստի այսպիսի անունները, զ. օ. ասորերէն Ուրարու, հայ. Այրարու կամ ասոր. Իւլիտ = հայ. Ալիւր, հայերէնով մկնելու փորձերն ի յառաջգունեն անքնդունելի են: Դարեւ հի ժամանակէն ալ, երբ աղէն հնդկի-գերմանական Հայերը Հայաստան հաստատուած էին, հայութեան ուղղակի հետք մը ձայնած չէ՝ մեղի, վասն զի Դարեւ հի արեւմտագրութեանց Արփու եւ Արփու, անուններն ոչ-հայկական են եւ այս արեւմտագրութեանց մէջ յիշուած առկաւթիւն տեղւոյ անուններն (զ. օ. Տիւրու, Հայաստանի մէջ տարից, Բեհհիւտ. 2, 39) հայկական ծագում ունենալով ապագայցանին եւ հաւանական չէ: Քանիդոհին տաւած տեղեկութիւնէն (տե՛ս էջ 293-ն) կրնանք հետեւցնել թէ ասոր ասոր հայ բնակչութիւնը զգույ ի հայտն առ առաւելն մինչեւ Կենտրոնեւ (Բահամ-սու.) կը հասնէր եւ վերջէն Կորդուք բուսած ծագանդին բնակչներն էին Կորդուքից ոչ-հայ զգույնդ մը, իսկ հիւսիսային կորսնէն Հայաստանն ու հայութիւնը Տայուց, Բասանդցիներն եւ Խաղտեացիներն: Կը բաժնէր մերձաւորապէս վերին երաւոր: Երբ Զարիադրիս եւ Արաշէս իրենց փոքրիկ թագաւորութիւնները՝ Ծովքն ու Այրարատն իրեն վերաբերող երկիրներով՝ մեծցուցին Մարերն, Արաքներն, Խաղտեացիներն, Մոսինացիներն, Կաստաղացիներն եւ Ասորիներն վերն էլ 294-ն յիշուած երկիրները յափշտակելով, առանկ գաւառներ ձեռք անցուցին, որոնց նկատմամբ կարելի է բռն թէ ասոնց բնակչութիւնն օտարալեզու էր եւ ոչ-հայկական: Եթէ մեր այս բաժան ուղիղ է, այն ատեն նոյն միջոցին Այրարատ, Տուրքերն, Դ. Հայքի եւ Աղշիքի գաւառները միայն մեծ մասամբ հայացած էին, իսկ մեկու գաւառներուն բնակչութիւնն օտար ցեղն էր: Ասոր հայտնակ կ'ըլլէ ի հարկէ Մարաքներն վերը յիշուած այն խաղտե թէ իր ատեն Հայաստանի բնակիչները համալեզու եղած ըլլան: Բայց ինչպէս վերն էլ 291-ը տեսնել, այս խաղտե տաւան եղանակաւորման չէ կրնար ճիշտ ըլլալ: Ասան ինչ չի կրնար երբեք հաւանական ըլլալ որ այս-ովն գաւառ-

ներն՝ Արաշէսի եւ Զարիադրիս ձեռք նուաճուելէն մինչեւ Ասորադին եղած կարճ ժամանակա-միջոցին մէջ՝ բոլորովին հայացած ըլլան, ինչպէս պիտի տեսնենք, նոյն իսկ այն գաւառներէն ոմանց բնակչութիւնն, որ Քանիդոհին ատեն արգէն Հայոց ձեռքն էին եւ ըստ այսմ ալ աւելի կանոնի հայացած, զիս Ասասանեանց ատեններն եւ աւելի ուշ ժամանակներ ալ օտարալեզու ցեղերէ պաշարուած էր:

Կիւրդերի համոցումն այն է, որ Հայերն երբեք բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմած չեն վերին Տիւրքիսի վրայ գահուող երկիրներուն մէջ (Ասորեականացուց Դարիս, իսկ Յունաց եւ Հռովմայեցուց Ծովքը, Աղշիքը եւ Կորդուք անուանած երկիրներուն մէջ), ուստի հին՝ ուր նորագոյն ժամանակներ Բրդերը կը բնակին, եւ հին ատեն ու միջին դարուն արեւմտագրողն Արա-ժայեցիք կը բնակէին ու արեւելակողմ՝ Կորդուքից եւ Բուրքը: Հոս էր Տմորիք, որ Արաշէսի եւ Զարիադրիս ատեն Ասորաց ձեռքէն առնուեցաւ (տե՛ս էջ 294, 295): Այստեղ կը բնակէին Ասորիք Բր. ետքը Դ. գարուն ըստ վկայութեան Դիւնիսիոս Գարաբաղի (յամն 706 = 395 Բր. ետքը. Աեմանիի թով 1, 249 ծան.) Եփրատէն մինչեւ Կորդուք սահմանը գտնուող երկիրներուն մէջ, որ «Ասորական» երկիր կը կոչուին: Դիւն. Ժ. գարուն՝ ըստ վկայութեան Ասորիան (էլ 195) այն երկիրը, որուն մէջ կը գտնուէին Կիւրիկա, Աղիք եւ Աղուն ամուր քաղաքները, «Դայան Ասորաց» կը կոչուի: Ասորիկ էլ 268 կ'ըսէ թէ Արաքացուց (Տամիկ) Կիւրիկան գտնուուելէն ետքը՝ Հայ եւ Ասորի միայն կը բնակէր հոն: Թէ այս կողմեր բաց Ասորաց՝ Հայք ալ կը բնակէին, ըստ հասկընալի եւ եթէ նկատութեան առանցք Հայոց երկայն-ժամանակակից արդարեւտութիւնը, եւ երբ Դաւոր Փարսպիք էլ 469) յայտնապէս Աննիւս, Ծովքը եւ Հայաստան գաւառներն «հայ մարդիկ» ներուն վրայ կը խօսի, ասով կ'ուզէ լոկ մասնանիչ բնել թէ քաղաքականապէս հռոմէաց վերաբերող այս գաւառներուն բնակչութեան մեծագոյնը մասը հայ էր ազգաւ, եւ թէ մեծ համակրութիւն ուներ այս տեղերն բնակչութիւնը՝ Պարսից իշխանութեան տակ ձայնած Հայերուն: Կ'երեւայ թէ միայն Տիւրքիսի հիւսիսային (եւ հարաւային) գաւառն մէջ կը բնակէին Ասորիք ըստ բազմութեամբ, իսկ հիւսիսային կողմանէ այս գաւառը պատեց լեռներուն մէջ Հայոց հետ խառն այնպիսի օտարացող ժողովուրդներ կը բնակէին, որ ոչ հայ էին եւ ոչ արամայեցի, կը տեսնենք որ ասորական տեղեկութեանց՝ համակայն Զ. գարուն Աննիւս

1 MAWB. 1857, էլ 131: 1873, էլ 166: Alto Geographie էլ 75. Բայ ասի Զամիւնի, Ասանն եւն էլ 7: 2 «Ասորաց այն ամեն կողմերն տեղեցին, որ Արգուս (Մոսին) լեռն ասորաւց կը նկի, այսինքն՝ Աղուն, Կիւրիկա, Աղիք, Աննիւս եւ Սամասուց: 3 «Ասորաւց... առ հայ մարդիկ գաւառին Աննուց եւ Ծովքը եւ Հայտնիք, եւ ատեն ի նոցանէ օգնականս որպէս յիւրոց ազգականաց, 4 Noldeke, ZDMG. 38, 163 եւ չար... Ուրաքից կը յիշուին Մեն Ծովքը եւ Աղիքաւան բնակիչներուն: Բարբա-

1 Անն ցուցնող յառուկ անուններէն մէկ կողմ թողալ՝ ΑΤΑΧΑ- անունը, որ հայկական կը հնչէ (բայց հայ. արդի բառը չէ). իսկ Därdäri- անունը պարսկերէն է: 2 Այլուս. 4, 6: 3 Տե՛ս նոյն ուղի ըստմանս եւ անուանակոչութեան համակայն:

(ասոր. Hanzi) գաւառին մէջ՝ կը բնակին Ռարաշէր, որ իրենց յառաիկ լիզուն կը խօսին՝ Տայիբեհէ եւ ասորեբեհէ ասորերը. նոյնպէս Տայիկան տեղեկութեանց համամաս Ժ. գարուն մէջ՝ Աշենեաց ամենէն հիւսիսային գաւառին՝ Սասնայ եւ ասոր սահմանադիր եւ Յուրբերանի վերաբերեալ խոյն գաւառին մէջ լեռնական Ժուզուրդ մը կը բնակէր, որ իւր յառաիկ լիզուն ուներ՝ Ասարաից որ այս Ժուզուրդը al-Artān կ'անուանեն (Nöldeke, ZDMG. 33, 166, Յոմա-լէկ, Սասուն եւն էլ 17)։

Եթէ Ասարաց, Յունաց եւ Լայոյց՝ հարաւարեմեան Լայաւասանի հին բնակչութեան վրայ մեզի ստիկնացածն այս ամենէն է միայն, այն ասան զարմանալու չենք որ տարեւելեան Լայաւասանի վրայ շատ աւելի նուազ եւ անստղծ Ժանօթութիւն միայն ունեւոր, ջանք որ Լայաւասանի այս մասն այնպէս հեռու է Ասորիներէն ու Յայնեներէն։ Լայ Տնադայն պատմագիրները՝ իրենց ամբողջ մաս-դրութիւնը քաղաքական եւ եկեղեցական դի-պլոմատից, ազնաւորութեան եւ կղերականաց վրայ կենդանացուցած ըլլալով՝ ուս հասարակ օրինակ Ժողովուրդեան ու անոր յարգանքներէնցը կարեւորութիւն չեն ընծայեր եւ խորին լուսթիւն կը պահեն անոր լիզունն ու ազնայութեանը վրայ։ Այս լուսթիւնը մեզի իրաւունք չի տար եղբակցընելու թէ հին ազգերէն ճաղարգը ճա-

ցած ըլլալը, այլ կը ստիպէ զմեզ հետազոտելու թէ արդեօք պատմագիրներուն յով անուղղակի նշաններ չեն գտնուիր, որոնցմով կարելի ըլլայ ցուցնել թէ գէթ սահմանակից գաւառներու մէջ Սասունացիք ստեղծուող մասով ոչ-Տայիկանն բնակչութիւն մը գոյութիւն ունէր։ Այս պատ-մագրաց ինչ ինչ տեղերը ինծի այնպէս երեցնա-ծն թէ այս բանն կը ցուցնեն։ Այս տեղերը յովն յով բխան են՝ «Լայերէն վերականգնութեան, մէջ էլ 519։ Այնտեղ Լայոյց երկիրն ու Տայ Ժողովուրդը՝ վրաց, Աղուանից ու Լիֆանց երկրի ու Կորդուս, Աշենեաց եւն հեռ կը յիշուի ու ասեցմէ կը զանազանուի. այնպէս որ մարդ կը միտ ընդունելու թէ Կորդուսից ու Աշենիցից այնպէս ասորեր ըլլան Լայոյց մէ, ինչպէս որ ասորեր էին միջը եւ Աղուանը։ Բայց նկատելով որ Եղեշէ Լայոյց՝ Պարսից դէմ՝ 450 - 451 տարին մշտ պատերազմ կը նկարագրէ, նոյնպէս նկատե-լով որ Լայաւասան նոյն ասան արդէն բաժնուած ու կտոր կտոր եղած էր, եւ Պարսիկ կուսականն իշխանութեան տակ գտնուող բաժինը — եւ այս բաժնին ապատմական լիզուն է հաս խնդիրը — իր մէջ կ'ամբողջէր Յուրբերան, Մակը (Եղ. 22, 90), Արարատը, Տայք, վաղապարհան եւ Սինիք նահանգները, մէկ կողմէն Լայաւասանի եւ մեկու կողմէն Կորդուսը, Աշենեաց եւ Լայաւասանի մաս համարուող մեկու նահանգներու մէջ գտնուած զա-նազանութիւնը կամ բաժանուող վրայ մեկնուիլ՝ ասանց անոնց ազգաւ տարբեր ըլլան ընդունելու։ Աւելի կարեւոր է Մովսէսի որոնեացույ մէկ խօսքը։ Նորենից (Բ. ք. էլ 77) կը պատմէ որ վաղարշակ Սիւրուկեան անէն կողմակալ մը գրաւ «գեղերը Տայիկան խօսից» ասով Սինիքը կը գնէ Տայիկանն լիզուն եղբրը կամ՝ սահմանին վրայ։ Տեսնելէն ետքը թէ ասանի սահման մը կար Նորենիցույ ասան, պէտք երբ փնտելի թէ Սինիք այս սահմանէ ներս էր թէ դուրս։ Նկատելով որ Պարսկոյիս Պարսից բանակին մէջ գտնուող Սինեցիները Պարսկական Լայաւասանի զինուորներէն անկտու կը յիշէ, թէ եւ Սինիք նոյն ասան պարսկական Լայաւասանի մասն էր, նմանա-

բայց, Լայոյց եւ Հեթանոսաց, Կաղպարօղիաց եւ Ասարի հետ։

1 Ասար. Bēš Ortāys 'երկիր Ռարաշէր, Josua Stylites ed. Wright, էլ 39, 9։

2 Ենենէ վաղեք Ռարաշէր բնակիչներուն հետ կապուածութեան մէջ կը գնէ. տես Ջոք. Հեռու. բնուած Եկեղեց. Պատմ. էլ 339։ Դաս անապահով։

3 Ասոր իրենց նաան տեղին առնելով կը բաժնուին Սանտիայոյ եւ խաւօթի (Σαντασιονίταις եւ Χωλθίταις Georg. Cypr. էլ 48, արար. Սանտիւն եւ խաւօթի), զայց նոյն տեղանքն էին (Յոմ. տեղ. 8-9)։ Փովմա Արեւելեան էլ 121 ասանց վրայը կ'ըսէ. «Կենք վերկուրք է բնակած հայերէն լիզուն ... յաղագր իրենք եւ ան-հետազոտելի խօսիցն եւ բարեւոյ կոչին իսկը (ու արգելք, խաբար, Ժայռ), յարց անուս եւ լեռանն իսկը անուսին։ Եւ փոսիկ զապմանէն զհին թարգմանեալ վարդապետացն Լայոյց, զոր համառոտ է բերան ունին։ Սկսեց եւ գտնուից Ասարաց եւն։ Այժման Լայիք հայ կը համարեն այս քեղերը, որոնց Ժանօթ էին ասորեանցը հայ. հին թար-գմանութեան, ու ասանց լիզուն՝ Տայիկանի գաւառա-բարեւա մը։ Այս կարեւոր գէմ կ'ընէ ու միայն ասանց ապրելու կերպով. բարեւ, զգեստով ու լիզուն Լայիքն տարբեր ըլլաց, այլ եւ ասանց Ասարայիներէն ու Յայնեներէ իրեն. տարբեր ժողովուրդ. ըզբանտով ըլլաց։ Հմեն. Գեղերը Կիւր. էլ 46. «Եւ եւ բնակեալքն է լիզուն Յաւ-րոթ՝ առ ի կողաց իրենքն ժողովուրդը երկուս, որ կոչին փն իսկընցից եւ փոսն Սանտուիք։ Ասանց քրիստոնեայ ըլլան ու հայերէն աղթ լիզուն ապրաց, իս ասանց Տայաղթի ըլլալուն եւ հայ գաւառաբարեւա խօսելուն։ Ըստ Taylor (Travels in Kurdistan: JRGs. 35 [1865], p. 28) այսոր Սասնայ մէջ կը բնակին «Երեւոյն պատերազմաբեր եւ ըմբոսն ցեղ մը, որ Բաշկի կը կոչուի. ասանց մէ մահ-ժանական են, մէ քրիստոնեայ եւ մէ քրիստոնեայ՝ Կերպուսն յիշեցիցի, այլ ու երեք է մէկիմ, կամ կ'ընդունւն յԱստուս կամ ի փ զք ի մարգարէնց»։

4 Հմեն. Եղեշ. էլ 10 «Լարաշէրակ եհաս յաւ-խորհ Լայոյց մէ վրաց եւ Աղուանից եւ Լիֆանց. Եւ Երեւոյց եւ Կորդուսը, Աշենեաց եւն (ասանց ամէնքը քրիստոնեայ էին), էլ 39 «Աշխարհէն Լայոյց, նոյնպէս եւ վրաց եւ Աղուանից եւ Լիֆանց, Աշենեաց եւ Կորդուս եւ Երեւոյց եւ Դասան (եւ Պարսիկ պատմութեան մէկու քրիստոնեայ), էլ 72 «Ի Երեւոյն եւ Կորդուս, Աշենեաց եւ Աղուանից, Եւ միւրս եւ յաշխարհ իստեաց, Աշենից համար տես Menander Prot. (Hist. graeci min. ed. Dindorf 2, 111) «Քրիստոնեայ էին Աշենիցները»։

5 Bell. Pers. 1, էլ 74. «Դասա (488-531) Հաւոթ. Լայաւասան բանակ մը խաբար՝ բաղկացած Պարսկաստանի եւ Սինեցիներէ, որ սահմանակից են Աւանց, Աւանց-ը Աղուանից կարգով, Marquart, Iran. 122.

6 Եղեշէ Կերպիւն տեղերը Սինիքը Լայաւասանն չ'անըմար, քանզի 450ին Լայաւասանի մասն էր. իսկ ընդհանրապէս Սերեան (էլ 143 եւ 150) Ի- գարուն Սինիքը Լայոյց, վրաց եւ Աղուանից երկրն կը զանազանէ, ըստ որում 571 թուականին Երեւոյ Լայաւասանն բաժնուած էր եւ վրացական տեսակէն՝ Արարատական հետ միացած։

բայց Հիմայ անհետացած են: Քրքերն, Թրքերն, Պարսկներն ու Ռուսները գրառեցին Հայկական երկիրներն ու ցրուեցին Հայ ժողովուրդը, որուն օտար տարրերով իրարմբ բաժնուած մասունքները ցիր ու ցան եղած են: Օտաւալողման Ասիա եւ արեւմտեան Եւրոպա: Այս ժողովուրդը նախ Լեւոնդեան եւ, ապա Լրեից բախտն բախտակից եղաւ:

ԼԵՆՈՒ Գ.

Հայկական նահանգներուն անունները:

Ասորեստանացոյ յիշած նահանգն երկիրները, որ վերջէն մեծ մասամբ Հայոց պետութեան մասը կազմեցին, այնպէս բաժանուի են (Եսթ. 9), որ ստիպուած ենք ընդունելու թէ անոնցմէ ամեն մէկն առանձին առանձին՝ փոքրիկ գաւառակ մըն էր լի (ինչպէս զ. օր. Ինգրետա = Անձիտ), եւ ոչ թէ շատ մը գաւառներէ բաղկացած նահանգ մը. իսկ Ռուսարտու իւր մէջը կը բաժանուէր լայնածաւալ երկիրներ՝ փոքրիկ գաւառակներէ բաղկացած: Գրեթե բախտաբար այս փոքրիկ գաւառակներն արեւմտագրութեանց մէջ Հայերն կը յիշուին, ինչպէս որ Արմինայի (Արմանիայի) գաւառներն ալ Հին-պարսկերէն սեպագրութեանց մէջ չեն յիշուի անուամբ: Սորաբոյի յիշած անունները՝ վերջէն մասամբ յիշուած Գիլլին իբրեւ գաւառի անուն, զ. օր. Sophene (= Ծոփք), Karenitis (= Կարին), Derzene (= Դերշեն), Akilisene (= Եկեղեցեաց), Tamorititis (= Տմորիթ), Xorzene (= Կաղարէթ), մասամբ ալ մեր դիմաց Գիլլին իբրեւ նահանգի անուն, զ. օր. ի Հասթիանի (= վերջէն փայտաբարս ըսուած նահանգը), ի Բասորոքիտա (= Վասպուրական), ի քարաքառ տօն Սարածորոք (= Տալք), ի Դարադորոք (= Դարգարք), թէ եւ Սորաբոն ասոնց գաւառ. կամ նահանգ ըլլաւ չի գտնուանք, այլ (528) αἰλῶνες (Այլ, Հովիտ) կամ ἐπαρχία (գաւառ) կը կոչէ քսանից կամ այս բաժնէն եւ ոչ մին կը գնէ անոնց քով: Սոյն եւ Համիմայից Հեղինակները վերջէն շատ անգամ՝ ասոնց գաւառի եւ նահանգի մէջ գտնուածութիւնը գնեցու կը յիշեն Ծոփքն ու Կաղարէքը, որ Տրգարն

եւ Վարդանայ (Աշխարհադ. 424) Սամահն եւ Հալաւս փոքրեցուն կոչեցին, ըստ Վարդանայ (Հաւաք. Պատմ. 92) Յուսէր գաւառ: Վարդան (90) էր յիշէ «Գաղար» (Կաղարացի մէջ) Սեւորդուի Զարդարան (կըր ժողովարարութիւն Գաղար) եւ (էջ 100) Խալան, Գարաշ (Գարաշ) եւ Սեւորդու գաւառները: Βαλδάρη քով (203) ասոնց Զամարի կոչեցին: Ասոնց իրանայ Յովհ. Վիշլ չի քով (71) կը կոչուի Սամահնոս Կոն: (Հմտ. ասոնց վայրը Հիմայ Marquart, Osteurop. und osten. Streifzüge, 36—39. ըստ այսմ կաւտ. ծիրանաձիկ կոչեցին քով Σαβάρτοι δροπάλδι անուանուածները Հունդարական ցեղ մըն են, որ Է. Գարան Հայաստան գաղթեցին: Եստ. գրուած՝ աղագրութեան միջոցն):

1. Հայոց մեր օրերը ցրուելու եւ տարածուելու վայր ան՝ Gelzerի Armenien յղուածն է Real-Enzyklop. f. Theologie und Kirche էջ 90—91: [Եսթ. ասոր Հայ թագաւորութիւնը շաւառու Պատմ. 1897 ըստ Պրոֆ. Հ. Գեյցերի, Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէֆեար, Վիեննա 1897, էջ 89—93:]

Բ. օրովը գեւ. անկախ թագաւորութիւն մըն էր. աւելի ուշ ժամանակ (297ին) Ingilene (= Անգեղ տուն), Ծոփքը, Arzanene (Արշնիք՝ Արնի գաւառով), Կարդուքն եւ Ծաղեքը, յետոյ (363ին) անդադրեցին Արշնիք, Ծոփք, Ծաղեք, Ռեիմնա եւ Կարդուք երկիրներն, որ Պարսից Զապուհ թագաւորին անցան: Այս Զապուհին ասոնները Գիլլին այն գէպքերը, զորոնք Հայոց ամենէն Հին պատմագիրը Փաւստոս Բուզանդ (էջ 159) կը պատմէ, այսինքն Հայոց Արշակ թագաւորին (Յիշած՝ մինչեւ 367) այն երկիրներուն բաժնուիցը, զորոնք վերջէն Մուշեղ սպարապետը Պապայ (367—374) օրովն ետ առած է կըրուի (Փաւստ. էջ 208—212): Փաւստոսն այս պատմանն՝ որ նոյն Հայկական երկիրները կրկին անգամ կը թուէ, անոր համար կարեւոր է, լիան զի նոյն երկիրներուն բաժանումն ու անուանակոչութիւնները մասամբ միայն կը նշոյնանայ այն բաժանման հետ, զոր գիտեցը Խորենացոյ Աշխարհադարձը, եւ ի վերջոյ կ'ապացուցանէ նաեւ թէ Խոր. Աշխարհադարձիւնը շատ ուշ ժամանակ է: Ըստ Փաւստոսի Հետեւեալ երկիրներն էին բաժնուողները կամ գաւառները եւ վերջէն միասնեցած՝ նուանուողները. 1. երկին Արշնեաց եւ ուրիշն՝ Կարդուքն (159, 209, 211), Մահիթի տունը, Նիհորականն եւ Դաւան (159). 2. Կաղար (159, 211) եւ աշխարհն Վրաց (211). 3. Զոր, Կաղար, Կարգմանտը եւ չըլկայ գաւառները (159) = Ռաւ, Հակահն, Զորն Կարգմանտը, Կողմ եւ այլ չըլկայ գաւառ (210). 4. ամուր գաւառն Արմանայ՝ (159) = երկին Արմանայ (210). 5. ամուր գաւառն Տմորիթ, ամուր աշխարհն Կարդուքն եւ գաւառն Կարդուք (159) = զայս գաւառ... Կարդուք եւ Կարդուքն եւ Տմորիթ (209). 6. «ամուր թագաւորին Հայոց որ Սարգաւականն էր», զոր Պարսից արքան ժամանակաւ Արշակին պարգեւած էր (124, 160, 208). 7. ամուր աշխարհն Մարաց (160, 209). 8. աշխարհն Կարդուք (160) = աշխարհն Պարսից եւ փայտաբարս քաղաք (210). 9. Անձիտ եւ Մեծ Ծոփք (160) = Մեծ Ծոփք, Անգեղ-տուն, որ «Ռոսան արքունի լեռն կը վաղ վաղ», գաւառն Անձիտայ եւ կողմանք «գաւառացն այնոցիկ որ շուրջ էին զմիմա» (212), իսկ «Միջնաշխարհն ձեռնեցաւ յերկուացուն յարցայէն, եւ ոչ կամէին լինէ թագաւորին իւրեանց»:

Այստեղ Փաւստոս՝ թէ եւ Արշնիք, Կաղար եւ Արցուն նահանգները կը յիշէ, սակայն Գ. Հայք նահանգին տեղ, որ վերջէն 536ին՝ կաղմուեցաւ Մեծ ու Հաճուհաց Ծոփքերէն, Անձիտ, եւ

1. Կարդուքն քաղաքական Արցուն մեծն տեղ Փաւստ. կը բերածէ Արման (գաւառական) ինքն:

2. Ըստ շատ տեղանք՝ Կարդուք, աշխարհն Անձիտայ կը քաղաքանէ:

3. Էջ 124 «լեռն ամուր — Արարատական աշխարհն», էջ 120 «Եւսն իշխանութեան ամեն Հայոց թագաւոր», որ էր Վարդգաւորական աշխարհաւն», էջ 208 «լեռն թագաւորին Հայոց որ Սարգաւականն էր»:

4. Հմտ. Փաւստ. էջ 143 «Հայոց հասանքն է միջնաշխարհն Հայոց ի գաւառն Արարատայ»:

Անգղի տանէ, Հայտեանքէ եւ Բալանսփոն, կը յիշէ Մեծ Դոսիքը, Անգղի տունն, Անճիտն ու չընկալաքը. կորսէր նահանգին տեղը, զոր ուրիշ տեղ գաւառ կ'անուանէ, կը յիշէ կորստը, կորս զիք եւ խոր. Աշխարհագրութեան այլ եւս անծանօթ Յմարիք գաւառները. Փայտաւոր նահանգի տեղ կը յիշէ կապիցի (կապիցի) կամ Պարսից աշխարհը Փայտաւորան քաղաքով. փոխանով Ուտի նահանգին իրեն Աղտանից մաս կը յիշէ՝ Ուտի, Հալաւնի, Գարգման գաւառներն աւ չընկալաքը, եւ ասոնց կարգէն կը համարի կաղթն, որ վերջէն Աղտանի կը վերաբերի, իսկ Գարգմանն անշատ կը յիշէ 2օր եւ կողք գաւառները, որ վերջէն Գաւաքաղ կը վերաբերի Այս բուսածներէն կը հետեւի որ Փաւստոսի մէջ ծանօթ էր եւ մէջ ծանօթ կրնար ըլլալ Դ. Հայք անունը. նմանապէս իրեն ծանօթ չէին կորստը, Փայտաւորան, Ուտի եւ Պարսիցաշաք նահանգանուններն եւ ոչ ալ ծանօթ էր՝ վերջէն այս նահանգներուն մասը կազմող գաւառներն իւր մէջն ամբողջ ուրիշ անուն մը. Փաւստոսի անուն Հայոց մէջ կային անուններ մեծ երկիրներու, որոնք բնականաբար փոքրագոյն երկիրներու կը բաժնուէին, եւ կային անուններ փոքրագոյն երկիրներու — գաւառներու —, որոնք սակայն ինքնակազ էին եւ ուրիշ անուններու հետ մէկ անուն տակ չէին ամբողջանայ, այսպէս էին ի մասնաւորի կենդանական Հայաստանի գաւառները, մինչեւ որ վերջապէս այն բաժանումը տեղի ունեցաւ, զոր մէջ կը որսվցընէ խորհրդացայ բուսած Աշխարհագրութիւնը. Այս բաժանումը 591է ետքը տեղի ունեցած կրնայ ըլլալ. Հայերէն լեզուին այս աշխարհագրութիւնէն յառաջ ծանօթ չէր մը Provinz (= նահանգ) անուանածն եւ ոչ ալ Kanton (= գաւառ) անուանածն, այլ լոկ գաւառ անունը. Մեզի գաւառ բառին դիմացը Kanton զանաւ իրաւունքը կու տան ըստ ինքեան շատ յառնագոյն մասնաւորները, որ խորհրդացայ Աշխարհագրութեան ազդեցութիւնը կրած են, վասն զի այս աշխարհագրութիւնն է որ գաւառ բառը Kanton իմաստով կը գործածէ եւ գիտակցօրէն գաւառը կը զանազանէ «աշխարհ»-էն (հրա. Սիւրբ. 29 եւ չորս.) կամ «փոքր աշխարհ»-էն (հրա. 1865, 607), որոնցմով մեր Provinz (= նահանգ) բառը կը հասկենայ. Այն պատմագիրներն, որ այս աշխարհագրութիւնէն յառաջ են, ինչպէս Փաւստոս, կորնէ, Ագաթանգեղոս, Նիշէ եւ Ղազար, ամենեւեւ զանազանութիւն չեն զներ նահանգի եւ գաւառի մէջ. այն ամէն երկիրներն, որոնց մասը կը խօսի, գրեթէ առ հասարակ «գաւառ», կ'անուանեն, ըլլալ խօսքը արարող գաւառի մը միայն (զ. օր. Նիկեացաց գաւառ.՝ վերջէն Բարձր Հայք անուանուած նահանգին մէջ, Փաւստ. 38, 219), ըլլալ

1 ինքնան իւր Պտորագրութիւն չէն Հայաստանաց (— ՀՀ. այս համապատասխանութեամբ պիտի յիշատակենք այսօրեան. այս դիրքը՝ գործնական մէջ նախնի բառը կը գործածէ տարր տեղ. Գեթի Տաղադի մասնաւորութեան մէջ՝ նահանգ բառն ալ Provinz չի նշանակիր գաւառ. (= Kanton) բառն տարբերակով — Բարձրանութեան մէջ՝ մեր սօփոսականին հետեւեւ նահանգ մը Provinz եւ գաւառ — Kanton պիտի գործածենք:

շատ մը գաւառներէ բաղկացած նահանգի մը միայն (զ. օր. գաւառն Աղտանաց Փաւստ. 98), վասն զի միայն այս մէկ գաւառ բառն ունէին՝ այս երկու գաղափարներն արտայայտելուն թէեւ «գաւառ», բառն զատ՝ ոչ ինչքան կամ երբէր բառն ալ կը գործածուի, սակայն այս երկուքէն ամէն մէկն ընդհատուր իմաստ մ'ունի, այնպէս որ թէ գաւառ (= Kanton) (զ. օր. կորսիք Փաւստ. 159) եւ թէ նահանգ (զ. օր. Արարատական Փաւստ. 124) կամ աւելի մեծ երկիր մը (զ. օր. Հայաստան, Պարսիստան են) կրնայ ցուցնեն. Ասի ապացոյց մըն է, որ հնագոյն ժամանակները Հայաստանը նահանգներն եւ գաւառները չէր բաժնուէր. Թարսկոյ չկայ որ երկիրը գաւառներու բաժնուած էր եւ անուններն ալ շատ հին են եւ մասամբ խաղաղական կամ նախախաղաղական ժամանակէ, սակայն այս գաւառներուն 15 նահանգի ամբողջութիւնը յիշանալոյն տեսնէ է, այս ինքն՝ Բուստիսիանոս եւ Մարտիրոս կոյսեացի գաւառական կազմուորութեանց աստեղն, թէեւ նահանգներուն արտած անունները մեծաւ մասամբ շատ հին են:

Մտնունքն անանքն անանքն:

Ա. Բարձր Հայք նահանգը:

«Առաջին աշխարհ Բարձր Հայք, այսինքն կարնոյ քաղաքը, խԱՍ. * 29, «որ է կողմն կարնոյ, խԱՍ. * 607, Բարձր Հայք անունը շատ կը պատշաճ այս նահանգին, վասն զի է «Բարձր ոչ միայն քան զՀայք, այլ եւ քան զամենայն երկիր, վասն որոյ կատար երկրի կողմնին գետ, զի ի շորս կողմ աշխարհի շուրտակով. զի զոյն շորս գետն զորդը, զԵրեւոյ յարեմատ, եւ զԵրեւոյ յարեմատ, զԴուլ (Աւուս) ի հարաւ, զԱրմաւի որ է Աւս ի հիւսիս, խԱՍ. 29 — 30 (համա. խԱՍ. 607), խորհրդացայ Աշխարհագրութեան յառաջ երեքը Բարձր Հայք անունը չի յիշուիր, թէեւ այս նահանգին գաւառները հնագոյն պատմագիրներու թով՝ սկսեալ Փաւստոսէն ստեղ կը յիշուին. նմանապէս ոչ խորհրդացայ, մէջ Սերեւոյ, որ էլ 139 Դ. Հայք նահանգն եւ Բարձր Հայք հինգ գաւառները յառեւան էր յիշէ, եւ ոչ ալ Եղիշ. Վրդ. ի թով կը յիշուի. Եղիշ. Վրդ. էլ 40 (տե՛ս վերջ էլ 303) այս նահանգը կ'անուանէ «Աշխարհ կարնոյ, յառա՛մ մայրաքաղաքն է Թեղուտուկայն.». եւ մինչեւ անգամ խորհրդացայ Աշխարհագրութիւն՝ երկու խմբագրութեանց մէջ ալ հարկաւոր կը համարի «Բարձր Հայք, անսովորական անունը՝ «կողմն կարնոյ, յառեւանով մէջնէ. խորհրդացայ Աշխարհագրութեան գուր Բարձր Հայք անունը՝ մէկ անգամ միայն Բարձր Հայք ձեւով կը գտնեմ Ստեփ. Օրբէլեանի թով, Ողթ (յաւ. 1299) ըստ ինքեմ. ՀՀ. էլ 28 Եղիշ.:

* խԱՍ. համապատասխան այսուեւեռն կը հասկենայ «Աշխարհացոյ Մովսէսի խորհրդացայ, հրա. Սիւրբան, Վերնա. 1881. — խԱՍ. համապատասխան «խորհրդացայ Մատնագրութիւնը, տպ. Վերնա. 1865, Աշխարհացոյ էլ 585-616:

Թ. Թ. 1 Գուգ. «Αναμυσίς եւ Βόας, հայ. Խորիս, տե՛ս Դ. Հոմ. Ժ. Դ.:

Այս նահանգին վարին, Դերման եւ Եփեղեաց գաւառները եւ Ասորիստարոսի քով գտնուող երկրին՝ բոտ Ասորիստարոսի՝ Արտաշէսի եւ Ջարդարիսի որովք խորհրդացոյ, Մարիանացոյ եւ Կատապիլանացոյ ձեռքին առնուելով՝ Հայաստանի հետ միացուեցան, Հայաստանի 387 թաւածմանն առանձնաբեր ճնային Հռովմէին կախում մտնեցող Արշակ Թադաւորին բաժնին մէջ եւ իբր 390թին՝ Արշակի մահուանէն ետքը՝ նմանապէս Հռովմէին սնցան իբր մեծ Հայքը (Armenia magna) Հայաստանի կոմսարիշխանին տակ՝, Արշակէն թանի մ'երկիրներ (Հաշտատեանք, Բալաշոյմ) առնուելով՝ ուղղակի Հռովմէական երկրին (297էն ի վեր Հռովմէական եղան Մոսիք, Անձիւս, Անգիւ տուն եւ Մեծ Մոսիք գաւառներուն) հետ միացուած էին (տես էջ 298 եւ 301 Դումե)։ 528թին՝ Յուստինիանոսի ամեն կոմսար վերցուելով՝ զորապետ մը գրուեցաւ անգին եւ գորակաբան իշխանութեան տակ գրուեցաւ խորանայ Արտաշէսը քաղաքը նստող գաւառ մը. մեծ Հայոց մէջ քաղաքական վարչութիւնն մը հաստատուեցաւ՝ գլուխ ունենալով գահերէց մը իբր կուսակալ եւ 536թին մեծ Հայքը հռովմէական մէկու գաւառներուն հետ միացուելով՝ կազմուեցաւ Ա. Հայքը գաւառը՝ անկէ՛հնչեպատար մը իշխանութեան տակ (էջ 300)։ Մարտիրոսի տանն՝ 591էն ետքը՝ Հայապետն գաւառներուն նոր կազմակերպութեան միջոցին՝ «աշխարհն կարեայ, յորում մայրաքաղաքն Թեոդոսուպոլիսն (յաւաթ)՝ մեծ Հայքը, իր կուսակալն ժամ մասն Մեծ Հայոց, եւ Պարիստան, խորանայ եւ Մարտիրոս գաւառները անկէ բաժնուելով՝ մը միման Պ. Հայոցն եւ (էջ 303)։ Առաջին անգամ խորհրդացոյ Աշխարհապետութեանն է որ այս նահանգին «Բարձր Հայքը, անունը կու տայ եւ Մեծաւոր անոր 9 գաւառներուն կարգը իր գտնել Յայտնապետ իր տեսնուի որ Բարձր Հայք անունը կազմուած է՝ տահմանակից «Զորորդ Հայք, եւ «Խորադին Հայքը» - գէթ այսպէս կոչուած է Յուլի Մարտիրոսէ (էջ 303) — գաւառներուն անունաց նմանութեամբը, բայց՝ որչափ ալ վայելչորեն կազմուած ըլլայ, չկրցաւ անհասցնել» Աշխարհն կարեայ, հին անունը, զոր գեա. գ. գարուն Թովհ. կիշ. էր գործածեւ «Բարձր Հայքը, անունն անդ։

Բ. Զորորդ Հայտնանքը։

Երկրորդ նահանգն է Զորորդ Հայտ, «որ է Մոսիքը կոչեն, յերկ Բարձր Հայոցն, եւ Մեծաւոր քաղաքացաւ տահմանի ըստ մտից, եւ ըստ հարաւոյ՝ Միշխապետութեան, եւ ըստ երկը հարաւումը՝ խ(Ա.Ս. 30)։ Որ է Մոսիքը կոչեն, յաւեանքն մը իր ցուցնել որ Մոսիքը՝ ընդարձակ իմաստով՝՝ գեա. Ժողովրդական անունն էր այս նահանգին՝ Զորորդ Հայք անունն 536թին ի ձեռն Յուստինիանոսի մէջուղ կ'ըլլէին

եղան ալ։ Յայտնի է որ Զորորդ Հայք անունը Հայ մասնաշարժութեան մէջ 536է ետքը միայն կրնայ յիշուած ըլլալ եւ առաջին անգամ՝ ուր էր գտնուի խորհրդացոյ քով էջ 33 (Ա. Ժգ. աւ. խորհրդ. առաջին, երկրորդ, երրորդ եւ չորրորդ Հայոց վրայ է), էջ 79 (Բ. ը), «Մոսիք ի չորրորդն կոչեցաւ Հայոց», էջ 179 (Բ. զա), «Զորորդ կոչեցաւ Հայոց», եւ էջ 235 (Գ. խգ). «Կանապետն էր գտնենք Սերիսի քով էջ 139 («Չորք չորրորդն կոչեցաւ Հայոց»), Թովհ. կիշ. էր քով էջ 40 (տես վեր էջ 303 եւ Առաջին քով էջ 144 եւ 263). իսկ հնագոյն պատմագիրներու քով՝ Փառաստանն մինչեւ Ղազար՝ չենք գտնիր. ասանք ինչեւ ուղեկն՝ գեա. նոյն ժամանակ իբր նահանգ չկերպարուած այս երկրին անունանը, գաւառները մի առ մի էր յիշէին (Համե. Փառաս. 160, 212, Փարս. 184) կամ՝ էր ստիպուին՝ անարդ կերպով՝ «կոչեն Մոսիքը չբեկ՝ կարեւորագոյն գաւառին՝ անուննով։ Արեւն գաւառն մասնաշարժը ալ Մոսիք անունը գործածած են անձնաւ եւ ընդարձակ մտքը՝ մէկ կամ երկու գաւառ կամ շատ մը գաւառներու գումարներ մասնանիշ ընելու համար։

«Մոսիքը կոչեն, անունն հին ժամանակներէն սկսեալ՝ միշտ թող կապ մ'ունէր լոկ՝ ըսն Հայաստանի հետ։ Ասորիստանցիք գաւառանուութիւն էր գինն հիւսիսէն Աւարաթոսի եւ Աւարաթոսի հարաւակողմը՝ վերին Տիգրիսի վրայ գտնուող Նոսիրի երկիրներուն մէջ, Նոսիրեան երկիրներուն ամենէն արեւմուտն էր Սոպանի (Supani, Supani). այս անունն մէջ Բելլի՝ վերին Մոսիք (Հաւաշուց) բուսած Հայի. գաւառը (յն. Sophene) գտնած է Այս Սոպանի գաւառը Հաւաթին էր վերաբերէր, զոր Աւարաթոսի Մեծաւոր եւ Աւարաթ Թապաւ որները առ ժամանակեայ կերպով գրուած են։ Դարեհի տանն՝ արեւմտեան Հայաստանի հիւսիսակողմէր կը բնակէին Հայք, հարաւակողմէր՝ վերին Տիգրիսի վրայ Պապիստիք (Հերոստատէ 13՝ ասորականութիւնը)։ Բանիստին կորուստը արեւմտակողմէր գտնուող արքայի տան երկրին բնակչաքը վրայ տեղեկութիւն չեւ տար։ Երբ Արտաշէս եւ Զարիստիս Հայաստանը մէջերին բաժնեցին, առաջինն առաւ հիւսիս-արեւելեան բաժնին՝ «Արտաշէսը շուրջ գտնուող երկրներ, իսկ երկրորդը՝ հարաւ-արեւմտեան բաժնին՝ այս է՝ Մոսիքն, Անձիւսն (տես Պ. Հ. Զա. 15), Արտաշէսին եւ ուրիշ թանի մը գաւառները, ըստ այսմ՝ վերին Տիգրիսի վրայ գտնուող երկրներն, Տիգրանն այս երկիրները հիւսիսային Հայաստանի հետ միացուցը՝ Զարիստիսի սերունդէն Արտաշէս Մոսիքին գահակնց ընդէն ետքը, բայց Պոմպէոսի հետ խաղաղութեան գաղթէր գրած առնելը՝ գտնելը եւս ապաւ ստիպուեցաւ։ Պոմպէոս Մոսիքն՝ ոչ թէ

1 Հռովմայ (Պարիս՝ Բարձր Հայոց մէջ) եւ Պարից (Աստան) Այսորապա մէջ՝ առճամբը կը նշանակուի Ե. գաւառն ըստ Ղազ. Փարս. (էջ 414) Դոս գիւղով. այսմ՝ Toui (Tui)՝ Պարից հիւսիս-արեւելեան կողմէր Պարիսի այլաբար. հայտնաբեր վայ։ Ինչպէսն «ար Հայ. էջ 80 եւ յիշ Մեծ ցու. եւ Փարս 80. գիւղերը՝ Իրաքի բն. մը հետեւ Ղազարապետ լեւան ասորիստ — հին հայ. Դոս եւ Որգարոս։
2 Հմմտ. Ինչպէ. ՀՀ. 47—48։

1 Ունիք զիշու խառնու. համար՝ երկու, երկ Մոսիք կու լուց. զու. առնելը. ան ժաղը
2 Հմմտ. Ասորիս 521 եւ 527՝ Մոսիքը Զարաթոստ — Երեմի եւ Անտիստարոսի մէջած է։
3 Beltrage zur alten Geogr. u. Gesch. Vorderasiens, 1, էջ 50։
4 Տես վեր էջ 297։ Ղեմա Կապիսի եւ Եւստրոպիոսի քով այնուղ Մեծ Մոսիքն է, եւ Դինն Կապիսի վրեւ թէ.

Տիգրան փոքրին առաւ, ինչպէս ի սիրտն է՝ ուզէր, այլ (յստ Աղպիանոսի) Արիտարդան կողպազովկա-ցւոյն, Ներսէի առեւ Շուրիք՝ Հեմանոյի տէն Սո-հման իշխանին անցաւ: 64ին կորուստի բաժանե-հեր գաւազնին՝ Շուրիքը տրեւեալ մասը, որ Եփրատն ուներ իրեն սահմանակից, կ'երեւայ թէ Արքիանոսի օրով կապազովկան Շուրիքը զինու-որներով բռնելու կառավարեց (Güterbock էջ 81): Շուրիքը՝ Պարսից գերիշխանութեան տակ մանկէն ետքը՝ ամբողջ երկիրն՝ այսինքն Շուրիք, Անձիս, Անգեղ տուն եւ Մեծ Շուրիք՝ 297ին Հռովմի տն-ցաւ եւ 363ին ալ Հռովմին ձեռքը ձեցաւ, երբ Աղ-մէիքէ մինչեւ կարգուր եղած երկիրները նորէն Պար-սից ինկնաւ, որով՝ Մեծ Շուրիքն Աղմէիքէ բաժանելը չիմիկնող սահման եղաւ: Հռովմի եւ Պարսից մէջ 387ին Հաշանեղը եւ Բաշանեղի՝ Աշշուկ թա-գաւորին բաժնէն հանուելով միացուեցան Շուրիքը, Անձիսը, Անգեղ տուն եւ Մեծ Շուրիքը հետ Հռովմի-մայեցոյ «Սասարգութեանց», կամ «ազադ-հետ», Առեւ քիչ ժամեք հասով. Հայաստանի (Armenia magna) ձեցանք մասին հետ Հայաս-տանի կռիւտն իշխանին իշխանութեանը տակ գրուեցան: 488ին սասարգութեան ժառանգարար յովարեղու իրաւունքը, իսկ 528ին՝ Հայաստանի կռիւտն պաշտօնը վերցնելով՝ սասարգութեանց, մեծ Հայոց (Arm. magna) եւն համար գրուեցաւ: Գորպուս մը (Magister militum)՝ երես գլխով որ սասարգութեանց համար էին (ասով կայանն ըլլալով Մարտիրոսաց քաղաքն ու Բիւրսի՝) տող սասարգութեան զինուորական իշխանութենէ զինու-եցան: Սասարգութեան իրենց իշխանութեանցը մէջ քաղաքական կառավարել ըլլան ալ 536ին խափանուեցաւ, զանս զի սասարգութեաններէն նոր գաւառ մը՝ Դ. Հայք կողմանեալ հնչապատնի սասորձան ունեցող գահերէցի՝ իրեն կուսակալն մը փարջութեան տակ, որով սասարգութեանն պաշ-տան առաքնանք ընդ միշտ վերցաւ: 591է ետքը Մեծ Շուրիքը Դ. Հայքէն բաժնուելով՝ Աղմէից եւ Միջագետաց մէկ մասին հետ Արին-Միջագետք գաւառը կողմեց, եւ ստոր տեղ՝ մեծ Հայքէն (վեր-ջէն Բարբը Հայքը բաւանէն) խորձեան, Պաղեսա-տուն եւ Մզուր գաւառները բաժնուեցան եւ Դ. Հայոց հետ միացուեցան: Ըսով Դ. Հայքը՝ Գեղարք կիսադաշտ լքով էջ 49՝ իր մէջ եր քաղաք-զակի Շուրիք, Դեհիք, Գորեք (տե՛ս Գ. Հած. Թիւ 16 եւ 17), Անձիս, Հաշանեղ, Բաշանեղից, Պաղեստուն, խորձեան եւ Մզուր (Միւնուր) գաւա-տաները: Հայկական աշխարհագրութիւնն ալ այդ գաւառներն իւր «Դ. Հայք», նահանգին կու-տայ, միայն Մզուր (Միւնուր) տակ բաժնուելով եւ Բարբը Հայոց հետ միացնելով:

Թագաւորական գանձերը Մեծ Շուրիք մէջ էին: Արեւելե գանձերն ըստ Փառաստի էջ 142 Անգեղ տուն Անգեղ ամրոցն էին եւ էլ 206՝ գաղթը Մեծ Շուրիքը Քնոքեղ ամ-րոցը: Զարպիզ լիւս որ Ժեղ Շուրիքը ընդարձակ մասը առ-նուել է, որով եր մէջ եւ զովանդար Շուրիքը, Մեծ Շուրիքն եւ այս երկուքն մէկտեղ եղան երկիրը:

Ջիւստինի (Խաբրերթի) մէջ կորուստն 64ին առ-րոց մը մինչև առաւ եւ Մանան, Պամ. Հռ. 5, 393:

Գ. Աշխիւ Եւրոպէ:

Երբորդ նահանգն է Աշխիւ՝ «առ Տիգրիս գետով, իսկմ. 607. «Աղմէից յերկից կայ Միջա-գետաց, եւ հիւսիսեւա՝ առ Դիլլաթով, (այսինքն՝ Տիգրիսի հիւսիսային եզրերը) իսկմ. 30: Աղմէիք անունը հին հայ պատմագիրներու քով ըստ ստեղ-կը գործածուի (չ. օր. «Յուն Աղմէից ժառանգ. 21, «Գաւառն Աղմէից, տեղ. 38, 42, «Երկիրն Աղմէից», տեղ. 212, 221, «Իշխանն Աղմէից», Աղաթ. 596 եւ ձրջան 'Ալսեւնոն յուն. Աղաթ. 68), իսկ անոր գաւառներուն անունը շատ ցան-ցաւ: Արշաք կը տեսնեմ, Աղմէիք միշտ նահանգի անուն է, եւ ըլ թէ անոր գաւառներէն միայն անունը: Արոյհետեւ Աղմէիք անունն, որ յագնակի միայն գործածուած կայ, երկրի կը ցուցնէ եւ «աշխիւ եղակին ըստ, ուստի գէթ պատմական ժա-մանակներուն մէջ կ'երեւայ թէ ժողովուրդի մը անուն համարուած չէ եւ կրնայք հին թեկի երկ-րանուն համարել: Այդ պարագային՝ հին նարեկան երկիրներուն անուններուն մէջէն նահանգնչեւն անուն մը փնտռելու նշք: Իրքը ալ կը գտնենք ստուր. Աշխ. իտալ. Աշխ. անունը, զոր արեւել-բաւական ժամանակ մը յառաջ հայ. Աշխիւ ա-նուն համագոր համարած են: Հիմայ ինչդիր է թէ այս համասարութիւնն աշխարհագրորէն հնա-րորն է: Արշաք ալ, ինչպէս յառաջ եր կարծուր, Աղմէիցն չէ ինչդ, ինչդեմ = հայ. Անձիս բառան երկրին հետ, սակայն տարակոյս չկայ որ ասորք գրաքն էին կամ Աղմէ, ինչպէս Բելլիք՝ կը համարի, Անձիսի մէկ մասն էր (յստ Բելլիք՝ արեւելեան մասը): Մեր ամէն գիտյածները նկատագրութեան տանելով՝ տարակոյս չկայ որ հայ. Անձիսն Եփրա-տայ (Միւնուրնէ հանդէպ) եւ Տիգրիսի աղբիւ-րներուն մէջտեղն է, իսկ հայ. Աղմէիքը՝ Բրիտանոն եղան իրը 600ին՝ կարգուած եւ Ջիրենե-տուր մէջտեղը Մեծ Շուրիքը Աղմէիք հետ միացուելէն ետքը. այնպէս որ նոյն միջոցներուն Անձիսի եւ Աղմէից սահմաններն իրարու շատ մօտ էին, եթէ Անձիս մինչեւ Ջիրենե-տուր հասնէր: 591է ալ յառաջ, երբ Մեծ Շուրիք գետ Դ. Հայոց կը վե-րաբերէր, Աղմէիք գետ ի հարաւ-արեւելք թէւեւ կը հասնէր մինչեւ Բաւանդ-տու, սակայն գետ ի հիւսիս-արեւմուտք՝ Դ. Հած. Ին Գ. գլխին մէջ բուռածին համեմատ՝ Մեծ Շուրիքէն անդին եւ Ըլլա-տունէ գետի հիւսիս թերեւս մինչեւ Ջիրենե-տուր՝ Երկրից, այնպէս որ կրնար Անձիսի կից ըլլալ, եթէ Անգեղ տունն այս երկուքին հարաւ-ային կողմէ կ'իյնար: Առաջի կարեւորութիւն շունի Բելլիք այն կ'որոշէր (Bibl. էջ 55) թէ Մեծ Շուրիք 363է յառաջ Աղմէից մաս եղած ըլլայ (ինչպէս

1 Հմմտ. իսկմ. 87 «Տիգրիս... թողու գհիւսիսեւա ղԱղմէիս Հայոց, որ է Արմն»:

2 Հմմտ. Hyvernaf, Du Caucase au golfe persique էջ 580 «Առաքնաւանդայ ընդգիրներուն Աղմէն, հայ հնդե-նաքներուն Աղմէն»:

3 Beitrage zur alten Geogr. und Gesch. Vorderasiens 2, էջ 75:

4 Հմմտ. Գեղարք Georg. Cypr. 178—180 եւ լարը Դ. Հած. Թիւ 15:

որ 591 է հայերն եղած էր), վասն զի, բաց անկէ՝ որ հիմէ զուրի ե այս կարծիքն, Պրոկոպիոս, զոր Բելք (Ritter Erdkunde 11, 75 հետեւեալով) իբր վկայ յառաջ իբր բերեց ցուցանելու որ «Աղձնիք կը հասանէր մինչեւ Ափգ Յիզրիէի վայոյ եւ անկէ զեւթ արեւմուտք Մեն Տոփը կը սկսէր», ասանկ բան չ'ըսեմք։ Եթէ ե այս բուսածնեալով՝ Սաղմոնասար Բ-ի արեւմտագրութեանց Աղձն անուն երկրին եւ Հայոց պետութեան վերջէն Աղձնիք բուսած նահանգին մէջ աշխարհագրական առնչութիւն մը հնարաւոր համարուի, այն ասան չի կրնար ուրաջուիք Աղձն եւ Աղձնիք անուանց առնչութեան հնարաւորութիւնը։ Ըսող ի հարկէ բաժն շնորք ըլլար՝ որ նոյն առնչութիւն իրապէս գոյութիւն ունեցեր ըլլայ։

Բնիկ Աղձնիք անուան տեղ օտարագիրք ըով մեւ մը կը գործածեն, այսպէս՝ յուն. Ἀρζανηνή (Պրոկոպիոսեան), լատ. Arzanena, Arzianena (Ամմ. 25, 7, 9, Եւտրոպիոս 6, 9. վերջիս Լեփոսէ կ'անուան), ասոր. Arzūn կամ Arzūn (Gelzer, Geogr. Cyp. 16h), արաբ. Arzan'։ Այս մեծն իւր բնի պատճառաւ հայ. Աղձնիքէն պէտք է անշուտօք տեղացեալ հայ. Արշնի (Արանի) հետ (տես Գ. Զած. Թ. 19), որով (Արան) նահանգին այն գաւառին անունն է, որուն մէջն էր Արշն քաղաքը։ Քանի մը քարէ ի վեր աւերակ դարձած այս քաղաքէն իւր անունն առած է յայտնապէս անոր շուրջը գտնուող երկրին ի հարկէ քաղաքին ծաղիկեալ միջոցին և թէ երկրացիներուն եւ թէ օտարագիրքներուն յով (Արշն, Arzūn, Arzanene)։ Օտարեկրակցիք՝ նոյն անունն ի պահանջէ հարկին եւ իրենց անդադրական ծանօթութեանը հետեւելով՝ բուն գաւառին (հայ. Արշն գաւառին) սեփականած են կամ անոր սահմաններէն ալ ան- զին տեղանքով՝ մտքով նահանգին (հայ. Աղձնիք) վրայ տարածած են։ Ուստի՝ հայ. Արշն (Արան) եւ Աղձնիք անունները պէտք է լատ. իրարմէ տարբերել. եւ զասոյ՛ք՝ ր դրին լի փոխառեց ըլլալու (Արշն։ Արան։ Աղձն։ Աղձնիք) ենթագրութեամբ իրարու հետ նոյնացնելու փորձը պէտք է որ անյալով նկատուի, որպէս ալ Աղձն տարբերութեանցածը գոյութիւն ունենայ։ Սա ալ իսկ որ Արշն քաղաքին անունը նախահայկական է, եթէ այս քաղաքը

է Սախու կը կարեն թէ Աղձնիք յառաջ Եփոսոյ մէկ մասն եղած ըլլայ եւ Աղձնիք անունն 363հ հայերն առեց ըլլայ։ Ահիմա է այս կարծիքն, որուն դէմ բնէ ալ կը կուտի մեզ։ Այն անունն Կարապետ-Լեփոսէ անդին՝ մինչեւ զգաւառեան տարեկոյն չի հասեր։

Յետ հիմա նաև Lehmann, Deutsche Literaturz. 1903 թիւ 1170. Մարքարտ եւ Զաւոն (տես վերեւ էջ 291) Աղձնիքը կամ անոր հիւսիսարեւելի մասը կը անունը Ջերմեն-տուն եւ Արշնիքն անդին՝ բնիկապէս արեւմտագրութեան շուրջը Զուպրիոյն մէջ։

Ս Արշն՝ իբրեւ քաղաք (Նիփիէրան 7 փարափ հետեւ) Ibn Chordābeh-ի ջով էջ 96, 4; 215; 229. իբրեւ գաւառ՝ տեղ 96, 7; 246; 39 Ibn Serapion JRAS. 97, 17 nahr ad Ժիւսեւ ալ wādī as-Sarbat Զուպրէի, Սասան էջ 39 — Արքեմ-սու, Եփեփանէ-սու։ Արքեի աւերակներուն փայտք տես Yāqūt 1, 205, Taylor JRS. 35 (1865) էջ 26 եւ Kleopert MAWB 1873 էջ 185, 211—212։

Յետ Գ. Զած. Թ. 19։

իրապէս ասորեստանեայ անդադրութեանց մէջ յիշուած նախեան Արզանիս (Սիրիոսի մէջ) քաղաքին հետ նոյնն է՝ (տես էջ 291)։ Ըստ զամբանի երեւոյթ է որ Միջագետաց նկարագրութեան մէջ (ԽԱՍ. 37) «Աղձնիք Հայոց, բայցապարտութեան»՝ Եփ եւ Արան, իսկ Երուսաղեմ կը մկնուի, վասն զի այդ բանն հայկական տեսութեան չի կրնար ուղիղ համարուի։ Բայց Էդդինալը, որ հոս Ասորական Միջագետաց վայոյ կը խոսի՝ յիշելով Պարթևսի եւ իւր անձնական նախաժողովեանց կամ սեմական աղբերակ՝ վրայ, կամք չունի Արշն գաւառն ու Աղձնիք նահանգն իրարու հետ նոյնացնելու, այլ իւր բնէ ուղանն այն է, թէ Յիզրիէի հարաւ-կողմը գտնուող սահմանակից երկրի կը այն երկրին, զոր օտարագիրք Արշն (ասոր. Arzūn, յուն.-լատ. Arzanene) եւ Հայք Արշն կամ Արան կ'անուանեն։ Վասն զի Յիզրիս նոյն ասան թարգմանի սահմանն էր թէ Արշն գաւառին եւ թէ նոյն ասան Աղձնիք նահանգին վերաբերող Արշն եւ Նիփիէրա (Մեն Տոփը) գաւառներուն։

Աղձնիք Զարիադրիս պետութեան կը վերաբերէր։ Երբ Տիգրան այս պետութիւնը մեծը նշեց, Աղձնիքն (բոս Մարքարտի, Երանշ. 178) բնագետութիւն ըրաւ, որ այնահետեւ բնագետի մը իշխանութեան տակ Ժնաց Աղձնիքը՝ Բերիտանի ետքը 297ին Լուսիսի անցաւ, 363ին Պարսիք. եւ Պարսիք մեծըն ալ Ժնաց, մինչեւ որ 591ին հռոմէական եղաւ եւ Մեն Տոփոց եւ Միջագետաց սահմանակից մասին հետ միացուելով՝ մերին-Միջագետք (Առաջին Զորքող Հայք) գաւառը կազմեց։

Ասոր. Arzon = Arzanene կը զանազանուի (ZDMG. 43, էջ 396, 10) Արզնիս Ոստանը (430ին) կամ (էջ 403, 8) 'Arzon d bēša d Ostān, բուսածն (553ին), որ իւր սեպհական եպիսկոպոսն ունէր։ Հայ. Ոստան անէ Ջ. Զած. Ոստան անուանակ։ Թէ Արզնիս Ոստան բուսածով, որուն նկատմամբ լուսնութիւն կը պահեն Հայք, ինչ հասկընալու է, եւ ալ չեմ գիտեր։

(Հարանկիւն)

Հ. ՀԻՆԱՅՈՒՍՍ

է Զաւոն (Untersuchungen էջ 13) Arzanene (Աղ-ձնիք) եւն անունը կը համեմատեց Ասորեստանաց Arzanibiu լեւան հետ։

է Այստեղ շատ մը արաբական եւ արաբական մեծեր կը յիշեն, այսպէս՝ Զինթ լեւոց (ասոր. Šigār Josua Stylites 51, 5, ասոր. Šimjār Baladūr 175, յուն. Συγγαρος Պաւս., էջ 1001. զմ. Šingara Սեփանաս)։ Հռոմէական քաղաքը (Տինու. Սեր. 77, Patrum Nicaenorum nomina էջ 196 — ասոր. Rēš'ānā), Մարգի բերդը (այսմ՝ Միք-աթ), Յաւառապի (այսմ՝ Դար՝ adān) եւ Դաւադի (ասոր. Bēš Zawadā) գաւառները, Զաւոն-թա քաղաքը (ասոր. Bēšā rabba՝ մեծ ժողովարանից Մարգար, Երանշ. 160) քաղաքի բնագ, որ «այսմ կողմ Էփիէրա (այսմ՝ Šādēdēmā) եւն։ Հմմտ. Մարգար, Երանշ. 141 եւ շուր։

է Յետ վերեւ էջ 308 եւ Արշն-հայոցը Գեղեթի քով Georg. Cyp.

է Հմմտ. ZDMG. 43 էջ 394, 1—2՝ Դանիէլ Կոպ-կոպու Արշուն եւ Սամուէլ Կոպ. Arzōn d'al bēša d Ostān. Փառաւ. 118 էջ յիշէ Բայն Աղձնիք եւ Պարթևայ Կոպ-կոպուները։